

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΙΟΥΝΙΟΣ

1943

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & Σ^{ΙΑ} Α.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",
38 — ΣΤΑΔΙΟΥ — 38
ΑΘΗΝΑΙ

Ε.Υ.Δ. της Κ.τ.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΟ ΣΧΕΔΙΑΣΜΑ (*)

ΤΡΙΤΗ ΕΠΟΧΗ (Συνέχεια)

Ὁ Hertzberg, πού ἀναφέραμε πιό πάνω ἀπ' τὴν ἀφορμὴ τῆς συνεργασίας του στὴν ἐγκυκλοπαίδεια Ersch - Gruber, ἀνήκει στοὺς ἱστορικοὺς ἐκείνους, πού ἀπασχολήθηκαν μ' ὀλόκληρη τὴ μετακλασικὴ ἱστορία τῆς Ἑλλάδας. Καρπὸς τῶν μελετῶν του ἦταν ἡ «Geschichte Griechenlands seit dem Absterben des antiken Lebens bis zur Gegenwart», Gotha 1876 - 1879, τόμοι 4. Ὁ πρῶτος ἀναφέρεται στὴ ρωμαϊκὴ καὶ ὁ δεῦτερος στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ. Οἱ τρίτος καὶ τέταρτος ἀναφέρονται στὴ νέα ἑλληνικὴ ἱστορία καὶ ἀντιστοιχοῦν ὁ ἕνας πρὸς τὴν τουρκοκρατία (σ. 473), πού εἶναι τὸ τρίτο μέρος, ὁ ἄλλος πρὸς τὴν Ἐπανάσταση καὶ τὴ μετεπαναστατικὴ ἐποχὴ ὡς τὸ 1878 (σ. XIII + 726), πού εἶναι τὸ τέταρτο μέρος. Τὸ ὄλο ἔργο, ὅπως βλέπουμε, εἶναι σχεδιασμένο σ' εὐρύτερα χρονικὰ πλαίσια, κι' αὐτὸ ἐπιδρᾷ καὶ στὴ διαμόρφωση τοῦ τμήματος πού μᾶς ἐνδιαφέρει. Τοῦ Hertzberg ἀρέσει νὰ βρῖσκη καὶ νὰ σημειῶνῃ διάφορα παράλληλα τῆς ρωμαιοκρατίας καὶ τῆς τουρκοκρατίας. Βρῖσκει π. χ. ὅτι ἡ ἱστορία τῶν ἑλληνικῶν κρατῶν ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς Ἀδριανούπολης ὡς τὴν ὑποταγὴ τους ὑπὸ τοὺς Τούρκους ἔχει πολλὰς ἀναλογίες μὲ τὴν ἱστορία τῶν ἑλληνικῶν κρατῶν κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ κατάκτηση (III 62). Ἡ τουρκοκρατία εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὴ ρωμαιοκρατία ἀνιστορικὴ (IV 62 - 63 πρβλ. 3). Μετὰ τὴν ὀλοκληρωτικὴ ὑποταγὴ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, ἡ ἑλληνικὴ ἱστορία παύει νὰ ὑπάρχη κ' ἐντάσσεται στὴν ἱστορία τοῦ κυρίαρχου κράτους. Ἀπὸ τότε ὡς τὴν ἐμφάνιση τοῦ Ἀλῆ πασᾶ δὲν ὑπάρχει ἑλληνικὴ ἱστορία, μὲ τὴν εἰδικότερη σημασία, παρὰ μόνο κάποιες ἐκκλησιαστικὲς καὶ κοινοτικὲς σχέσεις, φιλολογικὴ δράση· πρὸς τὸ τέλος παρουσιάζεται ἐμπορικὴ κίνηση καὶ σημειώνεται ἐξοπλισμὸς (III 3, 4, 42). Μ' αὐτὴ τὴν ἀντίληψη διαίρεσε τὴν τουρκοκρατία σὲ δύο βιβλία: Α' ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς Εὐβοίας ὡς τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, 1470 - 1788 (III 1 - 264), Β' ἀπὸ τὸ 1788 ὡς τὸ 1821 (III 267 - 4731).

(*) Συνέχεια ἀπὸ τὸ προηγούμενο.

Στὸ πρῶτο ἐκθέτει τὴν «ἀνιστορικὴ» ἐποχὴ σύμφωνα μὲ τὰ κύρια βοθημάτα του, Finlay, Hopf, Σάθα, Mendelsohn - Bartholdy καὶ μερικὲς πηγές πού ἐπὶ πλέον χρησιμοποίησε. Συνεπῆς πρὸς τὴν ἀντίληψή του, ὅτι ἡ ἑλληνικὴ ἱστορία ἔχει βυθιστῆ στὴν ἱστορία τοῦ κυρίαρχου, παρουσιάζει προπάντων τουρκικὴ ἱστορία. Ἐπὶ πολλὰς σελίδες δὲ γίνεται λόγος γιὰ τὸν ἑλληνισμό. Ἀλλ' ὁ Hertzberg παρουσιάζει κάτι καινούργιο. Πιστεύει ὅτι κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο ἔγιναν στὸν ὑπόδουλο ἑλληνισμό τέτοιες μεταβολές, ὥστε τὸ 19. αἰ. νὰ ἐμφανισθῆ «ἕνας ξανανιωμένος νεοελληνικὸς λαὸς» (III 3). Καὶ γενικὰ, ὄλο τὸ βιβλίο του κυριαρχεῖται ἀπὸ τὴν ἰδέα τῆς ἀνανέωσης τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Τὸ πρόβλημα τῶν παλαιότερων, πῶς ἔγινε δυνατὴ ἡ διατήρηση τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἔχει περιέλθει σὲ δευτερεύουσα θέση. Ὁ Hertzberg ἀναζητεῖ τοὺς παράγοντες τῆς ἀνανέωσης. Ἀντικρούει τὸ Mendelsohn - Bartholdy, πῶς δὲν ἔχει ἀπόλυτη ἰσχύ ἡ ἀποψὴ του ὅτι ἡ τουρκοκρατία, καταλύοντας τὰ πολλὰ φραγκικὰ κράτη, συνετέλεσε στὴν ἐνότητα καὶ στὴ διατήρηση τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ἀλλὰ στὴν κατάλυσή τους ἀποδίδει τὴν ἀνανέωσή του. Ἡ κατάλυση ὅμως τῆς δυτικῆς ξενοκρατίας καὶ ἡ κατάπαυση τῶν ἐρίδων τῶν μικρῶν ἐκείνων κρατῶν πληρώθηκαν ἀκριβὰ, γιὰ τὴν τουρκοκρατία, συνεπέφερε ταραχές καὶ πληγές (III 63 - 64). Γιὰ τίς συνέπειες τῆς τουρκοκρατίας πάνω στὸν ἑλληνισμό καὶ γιὰ τὴ θέση, πού ἐκεῖνος μέσα στὰ πλαίσιά της πῆρε, ὁ Hertzberg ἀφιερῶνει εἰδικότερα τίς σελ. 62 - 117. Οἱ σχετικὲς ἰδέες του ξεκαθαρισμένες εἶναι αὐτές: Στὸ ὀθωμανικὸ κράτος ὑπῆρχαν δυὸ ξεχωριστὲς τάξεις, οἱ πιστοὶ καὶ οἱ ἄπιστοι, οἱ πρῶτοι κυρίαρχοι, οἱ δεῦτεροι δοῦλοι. Οἱ τελευταῖοι ζοῦσαν ἄσχετα ἀπὸ τὸ κράτος, σὰν ἕνα χωριστὸ σῶμα, καὶ δὲ συνάπτονταν πρὸς ἐκεῖνο παρὰ μὲ τὸ χάρατσι καὶ τὸ παιδομάζωμα. Οἱ ἐνδοθηρσκευτικὲς ἐθνικὲς διαφορὲς εἶχαν πολὺ μικρότερη σημασία. Ἡ θρησκευτικὴ ἀντίθεση ὅμως ὑποβάσταξε καὶ τὴν ἐθνικὴ ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνας καὶ στοὺς Τούρκους (III

67-68). Το όθωμανικό σύστημα περιέζωσε τους Έλληνες και δημιουργήθηκε γι' αυτούς ένα πλαίσιο ανατολικό τους απέκοψε από τον ευρωπαϊκό κόσμο, στον όποιον ανήκαν (III 68). Ο Hertzberg παρουσιάζει άμεσα ως κατόπιν το πλαίσιο που δημιούργησε η τουρκοκρατία γύρω από τον έλλητισμό. Περιγράφει τη διοίκηση και τη φορολογία (III 68 κέξ.), την κατανομή των γαιών και την κοινωνική διάρθρωση (III 73 κέξ.), σύντομα, αλλά Ικανοποιητικά. Ξαναγυρίζει στη δεκάτη (III 75) και κάνει λόγο για το παιδομάζωμα (III 76-77). Σημείωσε ακόμα σά συνέπειες της τουρκοκρατίας τη φτώχεια, τις μετακινήσεις των πληθυσμών, το ξέπωμα των Ελλήνων σε τάξη χωρικών (III 64-65). Μέσα στα πλαίσια τούτα ο έλλητισμός αποτέλεσε ένα χωριστό κράτος, που είχε δική του ζωή και συγκρατούσε γενά τά διασκορπισμένα σε μεγάλη έκταση μέλη του. Έτσι για τους Έλληνες εξασφαλιζόταν το μέλλον της έθνικης ύπαρξής τους. Αποφασιστική επίδραση σ' αυτό είχαν ή Έκκλησία και ή αυτοδιοίκηση (III 77). Για την Έκκλησία μιλάει 78 κέξ. Ο Μωάμεθ εδύνησε την έλληνική Έκκλησία και απέβλεψε να κυβερνήσει τους Έλληνες με τον άνωτερο κλήρο, πιστό όργανό του και συνάμα έγγωση για την πίστη του λαού (III 78). Μά ή Έκκλησία έκαμε άλλο άπ' εκείνο που θέλησε ο Μωάμεθ: συγκράτησε τον έλλητισμό, τον προστάτεψε άπό τον κίνδυνο της διάλυσης και τον διαφύλαξε για ένα καλύτερο μέλλον (III 88-89). Η θρησκεία αναχαίτιζε τις άνωτερες τάξεις, που έτειναν να έξομοιωθούν με τους Τούρκους (III 99). Σε πολλά σημεία, για τη δράση του κατώτερου κλήρου και των φαναριωτών ο Hertzberg αποδέχεται τις ιδέες του Παπαρρηγόπουλου, του όποιου ή πρώτη έκδοση είχε κυκλοφορήσει (III 89-99). Μά το μέλλον του έθνους βρισκόταν πραγματικά στους άγροτικούς πληθυσμούς — τους κάτοικους των παραλιακών πόλεων ο Hertzberg πιστεύει ανακατωμένους με Τούρκους και Έβραίους. Άνάμεσα στους άγρότες λειτουργούσε και ή αυτοδιοίκηση. Είχε ύγιεις βάσεις και άφηνε να διαφαίνεται δυνατή ή ανανέωση του λαού (III 105 κέξ.). Φαινομενικά έξυπηρετούσε τους Τούρκους, γιατί τους άπάλλασε άπό φροντίδες. Όμως βγήκαν κερδισμένοι οι Έλληνες έμαθαν να αυτοδιοικούνται, οι προεστοί απέκτησαν μεγάλη δύναμη και μπορούσαν ν' αναστέλλουν πράξεις και αυτής της τουρκικής διοίκησης (III 109). Στα καθέκαστα φαίνεται πως έχει ύπ' όψη του έλληνικές πηγές. Γενικά οι Έλληνες διατηρήθηκαν κάτω άπό την όθωμανική κυριαρχία «χάρη στη θρησκεία τους, στη γλώσσα τους και στην αντίθεσή τους προς τους Τούρκους, και διαφύλαξαν διάφορα στοιχεία, επάνω στα όποια μελ-

λοντικά θά μπορούσαν να οικοδομήσουν μια νέα ανεξαρτησία». Η κατάσταση τους δέν ήταν άφορητη, και πάντως καλύτερη άφ' ό,τι των Έβραίων ή των έτερόδοξων στη σύγχρονή τους Εύρώπη (III 114). Η τουρκοκρατία επέφερε μεταβολή στο χαρακτήρα του λαού (III 117). Έπειτα ο Hertzberg άσχολείται με τη γλώσσα και τη φιλολογία (III 118-120), αλλά κάνει πολλά λάθη. Άπό τά τελευταία χρόνια του 17. αί., σύμφωνος σ' αυτό με το Finlay, βλέπει να καλύτερεύουν οι έξωτερικές συνθήκες και να βελτιώνεται ή θέση των Έλλήνων (III 120). Άπό τότε μπορεί να γίνει λόγος για ήθικη και φυσική ανάπτυξη των λαϊκών δυνάμεων. Καταργήθηκε το παιδομάζωμα. Αρχίζει ή έμπορική άνθηση. Σημειώνεται πνευματική κίνηση. Στο δεύτερο κεφάλαιο, όπου έκτίθεται ή περίοδος 1684-1718 (III 128-191), ή βάση είναι τουρκοβενετική, αλλά ο Hertzberg προσέχει και τις συνέπειες που τά γεγονότα είχαν επάνω στους Έλληνες. Η έκθεση είναι άφηγηματική. Στο τρίτο κεφάλαιο για την περίοδο 1718-1788 (III 191-264) ο Hertzberg παρουσιάζει τους Έλληνες σε διαρκή άνοδο, που τη διαπιστώνει σε πολλές περιπτώσεις και την έξηγει κατά διαφορετικούς τρόπους. Γενικά, φαίνεται καλά πληροφορημένος, αλλά κάνει και πολλά λάθη.

Το δεύτερο βιβλίο, 1788-1821, (III 267-473) αρχίζει με τη χρονολογία αυτή, γιατί μ' αυτή συμπίπτουν ο δεύτερος ρωσοτουρκικός πόλεμος και ή Γαλλική Έπανάσταση, που διέδωσε στους Έλληνες άνθροπιστικές ιδέες και προκάλεσε φιλελεύθερες ζυμώσεις. Το βιβλίο αυτό διαιρείται σε δύο κεφάλαια, το ένα ως το 1814, το άλλο ως το 1821. Είναι πολύ πιο καλά πληροφορημένο παρά το προηγούμενο, και πολυμερέστερο και πλουσιότερο άπό το αντίστοιχο του Finlay. Έπίσης είναι πολύ καλογραμμένο.

Άπό το 1821 αρχίζει το τέταρτο μέρος της ιστορικής αυτής σύνθεσης, Έπανάσταση και μετεπαναστατική έποχή ως το 1878, που έκτίθεται στον 4 τόμο, σελ. XVIII + 726. Όπως είπαμε παραπάνω, την ιστορική αυτή περίοδο είχε και πριν έπεξεργασθ ή Hertzberg, και την είχε έκθέσει στην Έγκυκλοπαίδεια Ersch - Gruber. Εκεί ή έκθεση ήταν πολύ συντομώτερη, 129 δίσητες σελίδες σε 4ο. Άπό τότε την έπεξεργάστηκε και της έδωσε πολύ μεγαλύτερη έκταση, σχεδόν τριπλάσια. Το πρώτο βιβλίο αναφέρεται στην Έπανάσταση και φτάνει ως το 1833 (IV I-586). Η Έπανάσταση έκτίθεται καλά διακριβωμένη, πολύπλευρα έξετασμένη και συνετά διαρθρωμένη. Στο δεύτερο βιβλίο έκτίθεται ή μετεπαναστατική ιστορία άπό το 1833 ως το συνέδριο του Βερολίνου, 1878 (IV 589-726). Μετά το Finlay ο Hertzberg είναι ο δεύτερος που άποπειράθηκε να παρουσιάσει τη

σύγχρονη ελληνική ιστορία. 'Αλλ' όμως φάνηκε πιδ διστακτικός και ούτε καν έκμεταλλεύθηκε την προεργασία του. Το αποτέλεσμα είναι και ποσοτικά και ποιοτικά κατώτερο. Το 1. κεφάλαιο, για την αντιβασιλεία, 1833-1835 (IV 589-639), είναι το καλύτερο. Συλλαμβάνει τα προβλήματα που είχε η αντιμετώπιση το νεοσύστατο κράτος, και καθορίζει τις ελλείψεις και τις εναντιότητες που το έβάρυναν, κι' όμως παρά τουτο άρχισε το δύσκολο δρόμο να γίνει ευρωπαϊκό κράτος. 'Η Έκθεση είναι εύθυη και τα γεγονότα συνάπτονται επιτήδεια. Μά δσο προχωρεί, τόσο συντομεύει. Το 2. κεφ., για την περίοδο της μοναρχίας ως το 1843, εκτίθεται στις σελ. 640-677. Το 3., για την περίοδο της συνταγματικής βασιλείας ως την Ξεώση, στις σελ. 677-703, και το 4., για τη βασιλεία του Γεωργίου, στις σελ. 703-726. 'Η συσχέτιση των γεγονότων χαλαρώνεται και τα ζητήματα αρχίζουν να παρελαύνουν το ένα πίσω από το άλλο σε χρονολογική τάξη. Στο τέλος παύει να στηρίζεται σε καλές πηγές και χρησιμοποιεί πληροφορίες που άντλούσε από την 'Ελλάδα.

'Η μετάφραση του Π. Καρολίδη στη «Βιβλιοθήκη Μαρασλή» τόμ. 2, 'Αθήνα 1906, έμεινε άτελείωτη.

Τόν ίδιο καιρό δλοκληρώνεται στην 'Ελλάδα το ιστορικό έργο του Κ. Παπαρρηγόπουλου. 'Αφού διέτρεξε διάφορα στάδια κ' εκδόθηκε πρώτα με τη μορφή σχολικού έγχειρίδιου (βλ. π. π. «'Νέα 'Εστία», άρ. φύλ. 377, σελ. 236) κι' ύστερα έκλαϊκευτικού βιβλίου, κυκλοφόρησε τέλος σαν πολύτομη σύνθεση από το 1860 ως το 1872. Στόν πέμπτο και τελευταίο τόμο περιλαμβάνόταν η ιστορία από το 1204 και έπειτα. 'Η τουρκοκρατία κατελάμβανε το ΙΔ' βιβλίο (σελ. 466-753) και η 'Επανάσταση το ΙΕ' (σελ. 755-988). 'Ο Παπαρρηγόπουλος δέ μνημονεύει παρά ελάχιστες φορές τις πηγές του, και σχεδόν ποτέ τα βοηθήματά του. Φαίνεται όμως ότι για πηγές χρησιμοποίησε τους βυζαντινούς και επαναστατικούς ιστορικούς, τα κείμενα της *Turco-græcia*, τό Μελέτιο, τό Φωτεινό, τόν Κούμα, τό Δαπόντε, ελάχιστους περιηγητές, τά κείμενα των Boissonade, Thomas, Μουστοξύδη, Elissen, Miklosich-Müller, και ότι είχε ύπ' όψη του τους Villemain, Νερουλό, Emerson, Finlay, 'Αραβαντινό, Hopf, Hahn, Hammer, Fauriel, ίσως και τό Σάθα. Σε γενικές ιδέες και σχέδιο για τη νέα ελληνική ιστορία τό έργο τουτο παρουσιάζεται πολύ λιτό. Μόλις διακρίνεται ότι υιοθέτησε την έκδοχή του Ζαμπέλιου, ότι στά χρόνια της φραγκοκρατίας γεννάται ο νέος ελληνισμός. 'Ο Παπαρρηγόπουλος συνέκρινε τό ότι οι κάτοικοι της κυρίως 'Ελλάδος παρουσιάζονταν άτονοι και άπόλεμοι κατά τη βυζαντινή εποχή και

δέ στάθηκαν ίκανοί να άντισταθούν στους Φράγκους, με την πολεμική άλκή που επέδειξαν κατά των Τούρκων. Τη διαφορά αυτή την απέδωσε στη φραγκοκρατία, που συνετέλεσε στη στρατιωτική εκπαίδευσή τους (σελ. 56 κέξ.). Σα χαρακτηριστικό φαινόμενο του νέου ελληνισμού θεώρησε την εμφάνιση του Γεμιστού: «ο νέος ελληνισμός δέν περιωρίζετο εις άπλην μελέτην των αρχαίων συγγραφέων — άλλ' ήρχισε να ζητη την εις τά πράγματα εφαρμογήν των τοιούτων μελετών» (σελ. 311-312). 'Αλλά ύστερα, τί γίνεται αυτός ο νεώτερος ελληνισμός; Χάνεται μαζί μ' δλόκληρο τόν ελληνισμό. 'Ο Παπαρρηγόπουλος σ' αυτό τό σημείο άκολούθησε τη γνώμη που τότε ήταν τόσο συχνή. Τη βυζαντινή ιστορία την έκλεισε με τη φράση: «'Αλλ' ήφανίσθη επί χρόνον μακρόν κόσμος δλόκληρος πραγμάτων και δογμάτων, ο ελληνικός». 'Η έκθεση της τουρκοκρατίας δέν παρουσιάζει τίποτε τό ενδιαφέρον. Και την ιστορία τη σταματούσε τό 1832. Για τά κατόπιν είχε τη γνώμη ότι «δέν άνήκουσιν έτι εις την ιστορίαν» (σελ. 988).

'Αλλ' ή μορφή αυτή δέν ήταν όριστική. Σιγά-σιγά ώρίμασαν διάφορες ιδέες. 'Ο Παπαρρηγόπουλος ξανάπλασε σύμφωνα μ' αυτές τό έργο του, που παρουσιάστηκε σε δεύτερη έκδοση ο πέμπτος τόμος τό 1887. 'Ως τότε συνειδητοποίησε τη διάκριση ανάμεσα στο μεσαιωνικό και στο νεώτερο ελληνισμό και προσπάθησε να συλλάβη τις διαφορές τους, τις σχέσεις τους και τόν τρόπο της γένεσης του δεύτερου. Τις σχετικές ιδέες παρουσίασε σε νεογραμμένα κομμάτια, στόν πρόλογο του τόμου και στο πρώτο κεφάλαιο του ΙΓ' βιβλίου, όπου έπέχει θέση εισαγωγής. Στόν πρόλογο κάνει λόγο για μεσαιωνικό και νεώτερο ελληνισμό, χρονολογεί τό δεύτερο από τό 1204, αλλά δέν καθορίζει πώς τόν διακρίνει από τό μεσαιωνικό. Το πρώτο κεφάλαιο αρχίζει: «Τό κράτος του μεσαιωνικού ελληνισμού δέν κατελύθη μόν όριστικώς ειμή τώ 1453, ότε έπεσεν ο τελευταίος αυτού βασιλεύς, άλλ' από της άλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως ύπό των Φράγκων ο μεσαιωνικός ελληνισμός έπαυσε πρωταγωνιστών έν τη νοτιανατολική Εύρώπη». Πώς αντιλαμβάνόταν τη γένεση του νεωτέρου ελληνισμού και τη σχέση του προς τό μεσαιωνικό, φαίνεται άπ' έδώ: «'Εν τώ κυκεώνι τούτφ της πολυαρχίας ή μάλλον αναρχίας παρέστη εις τό μέσον έτερος σταδιοδρόμος, όν είδομεν προαναγγελλόμενον από της προηγουμένης περιόδου, ο νέος ελληνισμός. 'Ο ελληνισμός ούτος εκ των σπλάγχων του μεσαιωνικού γεννηθείς, βλέπων ήδη τόν γεννήτορα όσημέραι φθίνοντα και πολλούς άλλοφύλους επιδραμόντας εις εκπόρθησιν της ούσίας αυτού, έσπευσε να άποδείξη δι' έργων γενναίων ότι εις ούδένά έξ αυτών έννοεί να παραδώση άμαχητί

την πατρώαν κληρονομίαν» (σελ. 4-5). «Βεβαίως όλαι αἱ ἑλληνικαὶ γῶραι συνετέλεσαν εἰς τὴν κατάρτισιν τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ· καὶ ἡ Ἡπειρος καὶ ἡ Θεσσαλία καὶ ἡ Μακεδονία καὶ ἡ Κωνσταντινούπολις σὺν τῇ Θράκῃ καὶ τὰ παράλια τῆς Μ. Ἀσίας καὶ αἱ νῆσοι» (σελ. 13). Ἡ κυρίως Ἑλλάς προπάντων παρουσιάζεται ξανανιωμένη: «Ὁμολογοῦμεν ὅτι ἡ ἀπὸ τῶν χρόνων ἐκείνων ἐξέγερσις τῆς κυρίως Ἑλλάδος ὀφείλεται προσέτι εἰς τὴν ἀναζωπύρωσιν τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν παραδόσεων, εἰς τὸν μετὰ τῆς Ἀλβανικῆς φυλῆς συνδυασμὸν καὶ, βραδύτερον, εἰς τὴν ἐπίδρασιν τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ». Κυρίως ὁμοῦς συνετέλεσε ἡ ἀσκηση τοῦ ἑλληνισμοῦ στὰ στρατιωτικὰ ἀπὸ τοὺς Φράγκους (σελ. 96 καὶ ἐξ.). Πῶς ἀντιλαμβάνεται τὸ νεώτερο ἑλληνισμὸς ὁ Παπαρρηγόπουλος, φαίνεται ἀπ' αὐτὰς τῆς περικοπῆς: «Ἐπαλλοὺν καρδίαι ἑλληνικαὶ εἰς τὰ στήθη τῶν γενεῶν ἐκείνων, αἵτινες ἅμα εἶδον ὅτι ὁ εὐρύνωτος μεσαιωνικὸς ἑλληνισμὸς, μετὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τῆς λαχούσης αὐτῷ μεγάλης ἱστορικῆς ἐντολῆς, ἤρχισε νὰ καταδύῃ, ἔσπευσαν νὰ περισώσωσιν ὅ,τι ἦτο δυνατόν νὰ περισωθῇ, ὅπως δημιουργήσωσι τὸν νέον ἑλληνικὸν κόσμον» (σελ. 15). Καὶ παρακάτω λέει ὅτι «ὁ ἐν σπαργάνοις νέος ἑλληνισμὸς ἤρχισε νὰ προσλαμβάνῃ» ἔξω ἀπὸ τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα, ποῦ εἶχε ὁ μεσαιωνικὸς, καὶ τὴ συνείδηση τῆς ἐθνότητος. Κ' ἔτσι καὶ τὰ λείψανα τοῦ μεσαιωνικοῦ στὴ Μ. Ἀσία (ἐννοεῖ τὰ κράτη Τραπεζοῦντος καὶ Νικαίας) καὶ τὰ καινούργια βλαστάρια τοῦ νέου (ἐννοεῖ τὰ ἑλλαδικὰ κράτη) «ἀντετάχθησαν καρτερικῶς εἰς τοὺς δυνάστας ἐκείνους, οἵτινες ἤξιον νὰ καταστρέψωσι τὴν τε θρησκευτικὴν καὶ τὴν πολιτικὴν καὶ τὴν ἐθνικὴν ἡμῶν ὑπαρξιν» (σελ. 19). Τότε ἤρχισε νὰ ἐμφανίζεται καὶ ἡ νέα γλῶσσα ὑπὸ τῆ μορφῇ τῆ γνωστῆ καὶ ἀπὸ τὰ δημοτικὰ τραγούδια (σελ. 10). Ἔργο τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ εἶναι καὶ οἱ μεταρρυθμιστικὲς προτάσεις τοῦ Γεμιστοῦ. Ὁ νέος ἑλληνισμὸς μελετᾷ τοὺς ἀρχαίους, ἀλλὰ καὶ ζητᾷ νὰ ἐφαρμόσῃ τολμηρὰ νομοθετικὰ μέτρα (σελ. 8, 296). Ὁ νεώτερος ἑλληνισμὸς, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸ μεσαιωνικὸ, ἀνασυνδέει ἀμεσες σχέσεις μετὰ τὴν ἀρχαιότητα. Οἱ ἀρχαῖες παραδόσεις ξαναζωντανεύουν (σελ. 13, 96). Ὁ Κωνσταντῖνος δνόμασε τοὺς συναγωνιστὰς του «ἀπογόνους Ἑλλήνων» καὶ τὴν πρωτεύουσα «ἐλπίδα καὶ χαρὰν πάντων τῶν Ἑλλήνων» (σελ. 9). Καὶ τὴν καταληκτικὴν φράση τοῦ ΙΓ' βιβλίου τῆ μετέβαλε: «... ἀλλ' ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἐπεσκιάσθη κόσμος ὀλόκληρος πραγμάτων καὶ δογμάτων, ὁ κόσμος ὁ ἑλληνικὸς» (σελ. 434).

Ὁ Παπαρρηγόπουλος εἶδε τὴν ἱστορία τοῦ τουρκοκρατούμενου ἑλληνισμοῦ στατικὰ ἀπὸ τὴν ἀρχὴν ὡς τὸ τέλος. Ἀφοῦ ἔφτασε ἀνιστορώντας τὶς τύχες τοῦ ἑλληνικοῦ

ἔθνους ὡς τὴν Ἄλωση, βρέθηκε μπροστὰ στὸ χάος τῶν τριῶν αἰώνων. Πολλοὶ πρὶν ἀπ' αὐτὸν εἶχαν προσπαθήσει νὰ τὸ γεφυρώσωσιν, ἀλλ' εἶχαν ἀρχίσει μὲ σχέδια καὶ ὄχι μὲ ὕλικό. Ἀλλὰ πάντως ἡ τελευταία πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάστασιν ἐποχὴ εἶχε ἀρκετὰ δουλευτῆ καὶ ἦταν δυνατό νὰ ἐκτεθῇ ἐξελικτικὰ. Μὰ ὁ Παπαρρηγόπουλος μετέθεσε ἀμέσως τὸ βλέμμα του ἀπὸ τὴν πῶση τοῦ Βυζαντίου στὴν ἀνάστασιν τοῦ 21 καὶ εἶδε ὀλόκληρη τὴν τουρκοκρατία ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς Ἐπανάστασης καὶ τὰ γεγονότα τῆς τουρκοκρατίας τὰ διέταξε ἔτσι, ποῦ ν' ἀπαντοῦν σ' ἓνα εἰδικότερο πρόβλημα, πῶς ἔγινε δυνατό καὶ γιὰ τί πέτυχε ἡ Ἐπανάστασις. Στὴ δευτέρῃ ἐκδοσῇ διαίρεσε τὸ ΙΔ' βιβλίον, τὴν ἐποχὴ τῆς τουρκοκρατίας, σὲ ὀκτὼ κεφάλαια. Τὸ 1. εἶναι εἰσαγωγικὸ καὶ δὲ μᾶς ἐνδιαφέρει. Τὸ 2. «Δεκτάσεις τοῦ ἑλληνισμοῦ ἕνεκα ποικίλων αἰτίων» (σελ. 442-470) ἀπασχολεῖται μ' ὀρισμένους ἀπὸ τὶς συνέπειες τῆς τουρκοκρατίας πᾶνω στὸν ἑλληνισμὸν: παιδομάζωμα, ἐξωμοσίαι, ἀποδημίαι (προπάντων λογίων καὶ προυχόντων), ἀποικισμὸς, δηλαδὴ μ' ἐκεῖνες τὶς συνέπειες ποῦ ἐπέδρασαν στὴ σύστασιν τοῦ πληθυσμοῦ. Ὁ Παπαρρηγόπουλος δέχεται ὅτι τὸ ἔθνος διατηρήθηκε ἀναλλοίωτο κατὰ τὴν τουρκοκρατία. Νέα ἑτερογενῆ στοιχεῖα δὲν παρεῖσε φέρσαν. Ὅσοι Ἕλληνες ἀπέμειναν ἀπὸ τοὺς ἐξισλαμισμοὺς, δὲν ὑπέστησαν προσμείξεις. Μόνον ἠθικὰ καὶ ἀριθμητικὰ ἀλλοιώσεις σημειώθηκαν (σελ. 471). Τὰ ὑπόλοιπα κεφάλαια 3.-8. εἶναι προσανατολισμένα πρὸς τὸ εἰδικὸ πρόβλημα ποῦ ἀναφέραμε. Τὸ πρῶτον κεφάλαιον ἀρχίζει μὲ τὴ φράση: «Ἐρχόμενοι ἤδη νὰ ἱστορήσωμεν ἐκτενέστερον ὁπωσοῦν πῶς διὰ τῆς ὀργανώσεως αὐτοῦ ἐπὶ τουρκοκρατίας παρεσκευάσθη ὁ νέος ἑλληνισμὸς εἰς τὴν ἀνάκτησιν αὐτοτελοῦς πολιτικοῦ βίου...» (σελ. 471). Ὅλα τὰ κεφάλαια τοῦτα, ἔξω ἀπὸ τὴν ἰδιαίτην ἐπικεφαλίδαν, φέρουν καὶ τὸν κοινὸν τίτλον «Ὀργάνωσις τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ». Τὸ πρῶτον ἀπ' αὐτὰ, τὸ 3., ἀναφέρεται στὴν Ἐκκλησίαν (σελ. 471-507). Ὁ Παπαρρηγόπουλος ἀφηγεῖται τὰ γνωστὰ κατὰ τὴ χειροτονίαν τοῦ Γεννάδιου καὶ τὰ προνόμια καὶ ὕστερα ἐνδιατρίβει σὲ προσωπικὰ κυρίως γεγονότα, ποῦ τὰ παίρνει σὰ δείγματα. Στὸ λεπτό αὐτό, προπάντων γιὰ τὴν ἐποχὴν του, κεφάλαιον, ὁ Παπαρρηγόπουλος δείχνει μεγάλη ἀμεροληψία, παρουσιάζει τὰ πραγματικὰ κακὰ τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ ξεκαθαρίζει τὶς ἐναντίον τῆς ἐπιτιμήσεις τῶν ξένων καὶ δείχνει τόσα ἄλλα καλά, ποῦ εἶχαν παρασιωπηθῇ. Σημειώνει τὸν ἀγῶνα τῆς Ἐκκλησίας νὰ κρατηθῇ μέσα στὴν πῶσιν, τὴ συμβολὴν τῆς στὴν πνευματικὴ καλλιέργεια τοῦ ἔθνους μετὰ τὴν ἱδρυση σχολείων καὶ τυπογραφείων. Τὸ 4. ἐπιγράφεται «Γραμματικοί, ἀρχόντες, μεγάλοι διερμηνεῖς, ἡγεμό-

νες Βλαχίας και Μολδαβίας» (σελ. 507-543). Κ' έδω ο Παπαρρηγόπουλος ένδια- τρήγει σέ προσωπικά. Την ανάπτυξη των θεσμών αυτών την άποδίδει στην πνευμα- τική άνικανότητα των Τούρκων. Το 5. κεφ. έχει θέμα τις Κοινότητες (σελ. 543-567). «Τά κατά τό πατριαρχείον και τους πο- λιτικούς άρχοντας έκανονίσθησαν ύπό της κυριάρχου δυνάμεως» αί δε κοινότητες ύ- πήρξαν προϊόν γνήσιον των έθνικων πα- ραδόσεων και της έθνικής ευφυίας και δραστηριότητος». Στο κεφάλαιο αυτό έκ- θέτει διάφορους τύπους κοινοτήτων. Το 6. κεφ. είναι «Πεζικαί και ναυτικαί δυνάμεις». (σελ. 567-597). Έδω ο Παπαρρηγόπουλος παρουσιάζει την οργάνωση των ένόπλων δυνάμεων του έθνους. Το κεφάλαιο αυτό είχε για πρότυπο τό αντίστοιχο 11. κεφά- λαιο του Emerson: έχει τό ίδιο πνεύμα και την ίδια έξωτερική εμφάνιση, ακόμη διασφαιτείται με τά ίδια άφθονα δημοτικά τραγούδια. Το 7. κεφ. είναι «Διανοητικός βίος, Δημοσία παιδείσεις» (σελ. 598-618). Το 8. κεφ. επιγράφεται «Ένοπλοι του νέου έλληνισμού διαμαρτυρλαί από της άλ- ωσεως της Κωνσταντινουπόλεως μέχρι της Έλληνικής Έπαναστάσεως» (σελ. 618-695). Έδω είναι αίσθητή ή προϋπαρξη του Σάθα.

Ο Παπαρρηγόπουλος κατά τη δεύτερη τούτη έκδοση διασκεύασε επίσης και χώ- ρισε σέ κεφάλαια τό 1Ε' βιβλίο, την Έ- πανάσταση. Η έκτασή της είναι πολύ σύντομη (σελ. 696-912), αλλά έχει καλές επί μέρους παρατηρήσεις, και ωραίους χα- ρακτηρισμούς προσώπων και γεγονότων. Στη δεύτερη έκδοση τό βιβλίο αυτό πα- ρουσιάστηκε βραχύτερο, μόνον ως τό 1829.

Ο Παπαρρηγόπουλος, άν και έγραψε τό 1887, δηλ. 57 χρόνια μετά την Έπανάσταση, έκρινε ότι δέν είχε φτάσει ή ώρα νά εξι- στορηθούν τά μεταγενέστερα συμβάντα. Άλλ' αυτό φαίνεται μάλλον σά δικαιολο- γία. Στην πραγματικότητα, δέν ήταν ικα- νοποιημένος καθόλου με την πρόσφατη Ι- στορία κι' έβλεπε τά πράγματα πολύ ά- παισιόδοξα. Γι' αυτό άρκέστηκε νά σημειώ- ση στον πρόλογο του πέμπτου τόμου: «Δυ- στυχώς επί της τελευταίας έξηκονταετίας ούτε τό ένεστώς ήμών έρρυθμίσθη ούτε τό μέλλον παρεσκευάσθη. Δέν λέγω ότι διά τούτο πρέπει τά κατ' αυτήν όλα ν' άπο- σιωπηθώσιν, αλλά νομίζω ότι άρκεί νά συγκεφαλαιωθώσιν μόνον ένταύθα, τóσω μάλλον δ'σώ και αυτή ή συνοπτική αυτή έκθεσις θέλει καταστήσει πρόδηλον, όπό- σον ή λεπτομερής αυτών αφήγησις δύνα- ται νά άποβή επαχθής εις τε τόν Ιστορι- κόν και εις τόν άναγνώστην», και νά έκ- θέση συντομώτατα τις άπαισιόδοξες σκέ- φεις του.

Αυτό πού δε θέλησε νά κάμη ο Παπαρ- ρηγόπουλος, τό έκαμε ο Έπ. Κυριακίδης, δημοσιογράφος. Νέος ακόμη, δούλεψε τη

μετεπαναστατική ιστορία και παρουσίασε τό έργο του «Ιστορία του συγχρόνου έλλη- νισμού από της ίδρύσεως του Βασιλείου της Έλλάδος μέχρι των ήμερών μας, 1832-1892,» Αθήνα 1892-1894, τόμοι 2. Το έργο του Κυριακίδη ξεκίνησε, όπως ο ίδιος μας λέει στον πρόλογό του, από τά προβλήματα πού αντιμετώπιζε ο έλληνι- σμός. Μέσα στον έντονο άνταγωνισμό των φυλών στη Βαλκανική, ο Κυριακίδης έβλε- πε τό έθνος του άνεφοδίαστο και άπροε- τοίμαστο ν' άγωνιστή και νά προβάλη τις άπαιτήσεις του. Οι άλλοι διεκδικούσαν τά έδάφη του. Και κανείς δέν είχε φροντίσει νά του διδάξη ύπό ποιές συνθήκες δημι- ουργήθηκαν οι άξιώσεις αυτές, ποιά ήταν τά δικά του δικαιώματα και ποιές ήταν οι δυνατότητές του. Ύστερα ο έλληνισμός, διχασμένος τεχνητά σ' έλεύθερο και υπό- δουλο, κόντευε νά χάση και πραγματικά την ένότητά του. Το έλεύθερο τμήμα είχε αρχίσει νά προσέχη μόνο τον έαυτό του και ν' άγνοή τό υπόδουλο. Οι άλύτρωτοι πάλι όλα και πείθονταν ότι στό έλεύθερο κράτος γίνονταν μόνο κακά.

Η πρόσφατη έλληνική Ιστορία δέν είχε καν μελετηθή ως τότε. Δύο μόνον άπόπει- ρες συναντήσαμε, του Finlay και του Hertz- berg. Ο πρώτος δέν έκαμε τίποτ' άλλο κατά βάθος παρά μιá προέκταση της Έλ- ληνικής Έπανάστασης, συνεχίζοντάς τη με την ίδρυση του Έλληνικού Βασιλείου και ή προέκταση αυτή δέν ήταν παρά μόνο ή πολιτική Ιστορία του έλληνικού κράτους. Ο δεύτερος κινήθηκε μέσα στα ίδια όρια και περιόρισε τό ύλικό του αλλά προσέδωσε αύτοτέλεια στο θέμα. Ο Κυριακίδης λοιπόν είναι ο τρίτος στη σειρά, αλλά πραγματικά ο πρώτος Ι- στορικός της Ιστορίας του συγχρόνου έλ- ληνισμού. Ξεπέρασε τά όρια του έλεύθε- ρου κράτους και της πολιτικής Ιστορίας του. Έκήρυξε την άρχή της ένότητος του έλληνικού έθνους, άδιάφορο άν ζούσε στο έλεύθερο κράτος ή στην όθωμανική αυτο- κρατορία.

Διέκρινε ότι ή πολιτική αυτή κατάτμηση ήταν έξωτερική και προσωρινή και ότι πί- σω απ' αυτήν ύπήρχε ένα έθνος, βιολογική και ήθική οντότητα, πού αντιμετώπιζε ο- μόψυχα όλα τά κοινά ζητήματα, έμπνεό- ταν από τους ίδιους τελικούς σκοπούς, παρακολουθούσε μ' ένδιαφέρον τά Ιδιαί- τερα περιστατικά πού συνέβαιναν μέσα κ' έξω από τά έλληνικά σύνορα, κ' έξελισ- σόταν ένιαία, όσο κι' άν ήταν διαφορετικά τά γεγονότα πού σημείωναν την έξέλιξη αυτή στο έλεύθερο και στο υπόδουλο τμή- μα. Με τη βάση αυτή δε μπορούσε νά άρ- κεσθή σέ μόνη την πολιτική Ιστορία. Έν- διαφέρθηκε και για την κοινωνική και για την πολιτιστική. Τέλος άντιλήφθηκε και σημείωσε τις προόδους, πού παρ' όλες τις άντιξοότητες σημείωνε. και ο έλεύ-

θερος και ο αλύτρωτος έλληνισμός. Αντίθετα από τον Παπαρρηγόπουλο, τον Κυριακίδη τον έμπνέει αισιοδοξία. Οι κύριοι αυτοί χαρακτηήρες του έργου διακρίνονται και στη διάρθρωσή του. Προέταξε μιá εισαγωγή για την τουρκοκρατία και την Έπανάσταση σελ. 1-170. Το κύριο θέμα το διαίρεσε σε δύο μέρη: Το πρώτο καταλαμβάνει τον πρώτο τόμο, σελ. 171-676, και υποδιαιρείται σε 5 κεφάλαια: 1. Ίδρυση του ελληνικού βασιλείου (σελ. 171-225) με ύλικό διπλωματικό, 2. Έγκαθίδρυση των άρχων (σελ. 226-386) σ' αυτό παρουσιάζει την άθλια κατάσταση των πρώτων μεταπαναστατικών χρόνων, και δείχνει τη μοιραία άμοιβαία παρεξήγηση ανάμεσα στο λαό και στους πρώτους κυβερνήτες του. Σημειώνει όμως από στατιστικές και τα δείγματα της ζωτικότητας του λαού. Το 3. κεφάλαιο (σελ. 387-445) εξετάζει την κατάσταση του αλύτρωτου έλληνισμού, του οποίου επίσης σημειώνει τις προόδους. Το 4. κεφάλαιο (σελ. 446-567) διαπραγματεύεται τα πρώτα χρόνια της συνταγματικής βασιλείας και το 5. κεφάλαιο (σελ. 568-676) παρακολουθεί τη συνέχεια ως τη στιγμή της κρίσης και παράλληλα το υπόδουλο έθνος και το όλο έθνικό ζήτημα τον καιρό του Κριμαϊκού πολέμου. Το δεύτερο μέρος περιέχεται στο δεύτερο τόμο. Το 6. κεφάλαιο (σ.3-189) παρακολουθεί παράλληλα τη φιλελεύθερη κίνηση που παρουσιάζεται και στο έλευθερο κράτος και στο αλύτρωτο τμήμα ή κίνηση αυτή έφερε γι' αποτέλεσμα την πτώση του Όθωνος, που προκλήθηκε όχι μόνο από τους παράγοντες του κράτους, αλλά και των υπόδουλων, και σύγχρονα

(Άκολουθεί)

την πτώση του «γεροντισμού» στη διοίκηση των πατριαρχείων. Το 7. κεφ. (σελ. 190-270) αναφέρεται στη μεσοβασιλεία και στην ανάρρηση του Γεωργίου. Το 8. κεφ. (σελ. 271-308) εκθέτει την ιστορία του Ίόνιου Κράτους και τα κατά την ένωση. Το 9. κεφ. (σελ. 309-445) στρέφεται γύρω από τον κεντρικό πυρήνα της κρητικής επανάστασης. Το 10. κεφ. (σελ. 446-504) έχει για περιεχόμενο τους άγώνες του Πατριαρχείου και το βουλγαρικό ζήτημα. Το 11. κεφ. (σελ. 505-615) περνάει στη νέα κρίση του ανατολικού ζητήματος και στην προσάρτηση της Θεσσαλίας. Το 12. κεφ. (σελ. 616-652) φτάνει στα γεγονότα των 1882-1892.

Ο Κυριακίδης φαίνεται ότι είχε ύπ' όψη τους δύο προδρόμους του, τους χρησιμοποίησε σαν άφειτηρία και έπωφελήθηκε από επί μέρους παρατηρήσεις τους. Άλλά σχετικά μ' αυτούς το ύλικό του είναι πλουσιότερο και το έργο του όγκώδες. Σ' αυτό συντελεί βέβαια ή δημοσιογραφική εύχέρεια με την όποία διατυπώνει, και επίσης το ότι παρεμβάλλει αυτούσια κείμενα. Οι πηγές του δε φαίνεται να ήταν άφθονες, αλλά πάντως ήταν καλές: έπίσημα έγγραφα, πρακτικά συζητήσεων στη Βουλή κ. ά. δ. Τις περισσότερες όμως φορές μένουν άδιάγνωστες. Άν και ή βάση του είναι έθνική και όχι στενά πολιτική, όμως το πλείστο του ύλικού του αναφέρεται στην πολιτική ιστορία. Τις άλλες εκδηλώσεις της ελληνικής ιστορίας, ήθικες και ύλικές, δεν τις προήγαγε και δεν τις ανέπτυξε ανάλογα με τη σημασία που φαίνεται ότι τους απέδωσε. Άλλά βέβαια σ' αυτό δε φταίει ό ίδιος.

ΜΙΧΑΗΛ Β. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ

